

Такім чынам, у паўднёваславянскім і ва ўсходнеславянскім вясельных рытуалах існуюць розныя лексемы для намінацыі вясельных чыноў пры поўным ці частковым супадзенні функцый, якія яны выконваюць. Гэтае разыходжанне, якое выяўляецца на вербальным узроўні вясельнага абрадавага комплексу, гаворыць аб эвалюцыі славянскіх вясельных тэрмінасістэм у адпаведнасці з мясцовымі, гістарычнымі і бытавымі ўмовамі. Трэба таксама ўлічыць і розныя прыкметы, што ляжаць у аснове намінацыі персанажаў вяселля. Прасочваюцца заканамернасці таксама ў паходжанні разгледжаных тэрмінаў, у прыватнасці, цікава зазначыць, што семантычныя пераносы з аб'екта на суб'ект і наадварот з'яўляюцца прадуктыўнай мадэллю іх утварэння.

¹ Параўн.: Байбурин А. К. // Этнознаковые функции культуры. М., 1991. С. 27.

² Гл.: Тапović St. Srpski narodni običaji u Devdelskoj Kazi. Beograd, 1924. S. 151.

³ Тут і далей палеская вясельная абрадавая тэрміналогія падаецца па слоўніку А. В. Гуры. Гл.: Славянское и балканское языкознание: Язык в этнокультурном аспекте. М., 1984. С. 137 і далей; Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. М., 1986. С. 144 і далей.

⁴ Гл.: Pantelić N. // Godišnjak-XIV. Kn. 17. Sarajevo, 1981. S. 206.

⁵ Гл.: Nikolić D. // Folklorni teatr u balkanskim i podunavskim zemljama. Kn. 21. Beograd, 1978. S. 183.

⁶ Гл.: Dordević M. Život i običaji i narodni u Leskogačkoj Moravi. Beograd, 1958. S. 154.

⁷ Гл.: Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika. Zagreb, 1880. Dio XIV. S. 803.

⁸ Падрабязней аб паходжанні гэтага тэрміна гл.: Антропов Н. П., Суховицкая И. М. // Вестн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1991. № 1. С. 39.

А. П. ГРУЦА

ПРЫМЕТНІКІ-ПАЛАНІЗМЫ ПОСПОЛИТЫЙ, ПОСПОЛЬНЫЙ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Абагачэнне слоўнікавага саставу беларускай мовы за кошт запазычанняў з суседняй польскай, што адбывалася на працягу ўсяго старажытнага перыяду ўзаемадзеяння і кантактавання іх, было абумоўлена шэрагам унутрымоўных і экстралінгвістычных фактараў і працякала па розных каналах. Пры гэтым лёс запазычаных слоў і выразаў складаўся па-рознаму: адны з іх у працэсе гістарычнага развіцця беларускай мовы былі засвоены і трывала замацаваліся ў ёй, тады як другія з цягам часу выйшлі з ужывання. Да ліку апошніх адносяцца прыметнікі *посполитый* (*поспалитый*, *посполетый*), *поспольный* (*посполный*). У польскай мове ім былі ўласцівы значэнні 'агульны, усеагульны, паўсюдны, пагалоўны, публічны' і некаторыя іншыя значэнні і адценні, якія, відаць, развіліся пазней¹. Самым распаўсюджаным з іх, як аб гэтым сведчаць помнікі старабеларускай пісьменнасці, з'яўляецца прыметнік *посполитый* у значэнні 'агульны, усеагульны, усенародны, супольны, сумесны, адначасова прызначаны для ўсіх' (а потым... тую трыдцать пенязей посполитой мощны с церковного скарбу взяли. Валх., 606-61; Тежь мають убудовати ку вьжитку местскому лазню посполитую. КЗ, 705, 1498; а если бы хто покой посполитый взрушаючи, упорне а своволне розрух якій вчиналь². Апакр., 32).

Прыметнік *поспольный* у гэтым значэнні таксама даволі часта адзначаецца пры прамым (О рокохъ поспольныхъ земьскихъ. Висл., 9; посполным именем серебряники званы как нине пенязи злоте зовут дука-тами. Валх., 61) і зрэдку пры пераносным словаўжыванні (а тут посполную пастушскую печаль рядимы. Жыц. Ал, 986).

Значэнне 'агульны, сумесны, супольны, адначасова прызначаны для ўсіх' як уласцівае вышэй названым прыметнікам асабліва выразна праяўляецца тады, калі гаворыцца аб валоданні пераважна зямельнымі ўгоддзямі (тыхъ людей земля и ловы зъ вашими людьми во всемъ была посполитая. КСД, 883, 1516; естли бы они не мели челяди поспольное. КСД, 1426, 1520). У гэтым жа значэнні (выяўлен усяго адзін выпадак)

адзначаеца прыметнік *посполый* (Радивиль зъ Забелою посполую забралъ тую новую землю. АСД, I, 27, 1536).

Даволі пашыраным з'яўляецца такое значэнне прыметніка *посполитый*, як 'просты, протанародны, непрывелеяваны, плебейскі' (а то служыць на кожнаго рыцёрскаго чалавека і на шляхтича, і кожнаго посполитаго чалавека. Вісл., 17; абы бояромъ-шляхте і посполитому чалавеку водле давнаго обычаю вольно было въ пушчах зверь бити. КПД, 255, 1554).

Выпадкі ўжывання прыметніка *поспольный* для выражэння гэтага значэння параўнальна нешматлікі (то слухіць на кожнаго рыцёрскаго чалавека а на шляхтича і на кажнаго посполнаго чалавека. Вісл., 346; у дамаску і въ египте почалосе было нагле преследование. и побитые хрестіанске од посполнаго люду. Валх., 81—82). Як уласцівае прыметнікам *посполитый*, *поспольный* у старапольскай мове яно не адзначаеца.

Тое ж самае трэба сказаць аб наяўнасці ў прыметніка *посполитый* значэнняў 'звычайны, звыклы, пастаянны, нічым не адметны ад іншых, просты па вырабу, грубы па якасці, не вышэйшага гатунку' (по шубце белинной посполитой. КСД, 416, 1516; на рейстръ списавшы... бочокъ пивныхъ посполитыхъ великихъ две. АВК, XXXVI, 34, 1582; взяли... шук и лещов и подлещиков двесте, рыбъ посполитых малых, лык полтора. Там, жа, 356, 1582).

Для выражэння гэтага значэння мог ужывацца (выяўлены ўсяго адзін выпадак) і прыметнік *поспольный* (на рейстръ списавшы... солоду пшеничного бочокъ пять, солоду посполнаго бочокъ десеть, крупъ грецкихъ полбочки. АВК, XXXVI, 34, 1582).

Як у старапольскай, так і ў старабеларускай мове прыметнік *посполитый* ужываўся і ў значэнні 'публічны', на аснове якога ў далейшым развіліся значэнні 'грамадскі, грамадзянскі, свецкі, дзяржаўны, урадавы, скарбовы'³ (памятаючы на посполитые привиліи, водлугъ котораго шляхта не маець ані можаць быти нікому въ моць подана. АСД, I, 12, 1522; короля так молодого а не только речей посполитых, але теж и своих властных справовати не умеючаго... себе не обрал. Атыла, 233).

У старабеларускай, у адрозненне ад старапольскай мовы, прыметніку *посполитый* было ўласціва значэнне 'вядомы, даступны, зразумелы, яўны, відавочны' (и тотъ хто бы рекъ, же служба божіа и мша посполитым разумнымъ языком маець быти отправоана. Апакр., 45; маець быти выписаний... документъ, абы неведомостью которая, ведлугъ посполитого присловья греху не чинит, не вымовлялься. Ст. бр., 5).

Ёсць падставы меркаваць, што прыметніку *посполитый* было ўласціва значэнне 'асабісты, уласны' (А мы бога молим о вашем посполитом добромъ здоровии. ПГ, II, № 162, 58, 1476-1481; продалисмо посполитого рукою огородъ свой властный добровольный. АСД, XI, 5, 1549) і 'больш поўны, дакладны, выразны'. У карысць гэтага меркавання пераканаўча сведчыць ужыванне ў гэтым значэнні (выяўлены адзін выпадак) формы вышэйшай ступені яго (першый выклад лепший и посполитший естъ. Выкл., 128).

На шырокую распаўсюджанасць прыметніка *посполитый* у старабеларускай мове ўказвае таксама тое, што ў радзе выпадкаў з улікам адзначаных асаблівасцей яго семантыкі ён ужываўся ў значэнні назоўнікаў *звычайнае, будзённае, паўсядзённае* (Хрысціанства прето не посполітымъ чимсь, лечъ таемницею великою естъ. Мак., 253); *агульнае, сумеснае, супольнае, аднадушнае* (Посполитое то естъ людей мудрыхъ зъданье ласковой чытателю. Дзід., прадм.). Як субстантыву яму ўласцівы таксама значэнні 'просты чалавек, просталюдзін, плебей' (и ныне... на востоку и у сторонахъ далеи моря острономии посполитые учатсе. а особне королеве и княжата. Валх., 41-41б; всьехъ якъ сенаторскаго стану... такъ жолнеров, и посполитых, и селянь, великими подарками осмотриль. Варл., 19) і 'ўтрымальнік карчмы, харчэўні, рэстарана; карчмар, шынкар, рэстаратар' і, магчыма, 'паняты, прадстаўнік грамадскасці горада,

мястэчка' (От Купрея Тучка посполитого за две крамы цыншу дорочного дошло намъ шафаремъ золот. десеть. ИЮМ, I, 12, 1679; Отъ пановъ завладовьцовъ кабацкихъ... и одъ п. Федора Максимовича посполитого одобрили с кабаку на разные расходы мескія. ИЮМ, I, 17, 1679; Малашку, што по сотняхъ ходилъ съ посполитыми переписовать поголовное... дали золот в и асм. еі. ИЮМ, I, 55, 1679).

Субстантиввацья прыметніка *посполитый* у старапольскай мове не адзначаецца (гл. неаднаразова памянёны вышэй слоўнік даўняй польшчыны), аднак у далейшым ён набывае значэнне назоўнікаў *карчмар*, *шынкар*, *рэстаратар* і некаторых іншых.

Пераканаўчым доказам шырокай распаўсюджанасці прыметніка *посполитый* у старабеларускай мове з'яўляецца ўваходжанне яго ў склад шэрагу ўстойлівых выразаў, у складзе якіх ён як залежны кампанент у адпаведнасці з уласцівымі яму значэннямі характарызуе звязаны з ім назоўнік. Так, спалучаючыся з назоўнікам *право*, прыметнік *посполитый* падкрэслівае, што абазначаемая гэтым назоўнікам сукупнасць юрыдычных норм і правіл, устаноўленых вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады, з'яўляецца ўсеагульнай, паўсямесна аднолькава датычыць усіх (подскарбиная земская, не захоўваючы ся водле права посполитого, всей земли даного, надъ волю мужа... зъмовила дочьку свою старшую. КПД, 20, 1538; росправу водлугъ права посполитого принять маемъ. Ст. 1588, 9; в томъ же шкрипте въспомянено, же тымъ отступеньемъ потивъ праву посполитому выступили. Апакр.).

Разам з тым у радзе выпадкаў спалучэнне *право посполитое* набывае значэнне 'закон, звод законаў або ўрадавых пастанаў, якія паўсямесна датычацца ўсіх' (и то стороне моей... шкочитъ ничего не може, поневажъ въ праве посполитом описуетъ. АВК, XVIII, 148, 1597; а право дей посполитое ортыкуль шеснадцатый и сорокъ шостый въ разделе четвертомъ такъ о томъ мовить. АВК, II, 267, 1590; умоцованный позванных подавши с права посполитого з розделу первого артыкулу чотырнадцатого... о рокохъ завитых домовлялсе. ККСС, 14, 1615)⁴.

Адзначаная фразеалагізацыя спалучэння *право посполитое* — вынік эліпіса, цесна звязанага з ім назоўнікам *статут*, якім гэтае значэнне выражалася (которое именье... я... уживаючи в томъ вольности в статуте права посполитого, продаъ есми. АВК, XXXVI, 13, 1582; А въ томъ статуте права посполитого ясная наука. АВК, II, 9, 1585).

Звяртае на сябе ўвагу ўжыванне прыметніка *посполитый* у складзе словазлучэння *посполитое натуры людское право*, дзе ён, хутчэй за ўсё, набывае значэнне 'адпаведны, які адпавядае чалавечай прыродзе' (звѣтежалас, прави, пречистая панно, звыклые и посполитые натуры людское права и уставы; и в той мере с посполитого натуры людское права (такowym же привилеем) вынятою быти: абы... въскреснула въ оный небесный покой, и мешкала не толко душею, але и телом. Карп., 446).

Прыкметна пашыранае спалучэнне *речь посполитая* (у розных па жанру помніках старабеларускай пісьменнасці выяўлена звыш 50 выпадкаў ужывання яго) уяўляе пэўную цікавасць перш за ўсё таму, што ў якасці канкрэтнай назвы польскай ці іншай дзяржавы яго можна разглядаць як раўназначнае назоўнікам *дзяржава*, *краіна*, *рэспубліка* (та теж і іншыя всякія бремена речи посполитое были бы отъ нихъ посполь со всими нами ношоны. КПД, 23, 1538; король Жыггимонт старый... постановивши варовне вси потребности речи посполитое будучы в старости лет своих рознемогся. Рач., 354; але вси имена здрайцы такого мимо детей и близкихъ на речъ посполитую... приподати будутъ. Ст. 1588, 3).

Канкрэтызацыя адзначанага спалучэння як назвы краіны дасягаецца за кошт ускладнення яго прыметнікам, утвораным ад назвы народа, насяляючага яе (речь посполитая римская перед ним в страху дрижала. Стрыйк., 514; А то оныи грекове внесли были тот обычай справованя речи посполитых афинских и фиванских. Там жа, 519).

Іншыя значэнні з ліку ўласцівых гэтаму спалучэнню ў польскай мове,

а менавіта: 'грамадскасць, простанароддзе' (ани для чого іншого, тылько абы се дивовал и тешил, и княжатам и паном римским, и всей речи посполитой великие кривды и утиски чинил. Стрыйк., 5136), 'урад, улада, кіраўніцтва' (тогда таковыхъ серебъчызнь... великая часть до рукъ беръчыхъ не доходила... а въ томъ никому не шкода, одно речи посполитой земьской, ижъ одинъ даль, другій не даль. КПД, 143, 1547) адзначаюцца даволі рэдка.

Па наяўнасці пераноснага словаўжывання і неадпаведнасці значэння цэлага значэнню кампанентаў як асобна ўзятых лексем, відаць, да ліку фразеалагізмаў трэба адносіць словазлучэнне *поспольным голосом* у значэнні 'супольна, сумесна, аднадушна' (вси которых се там съехали, одного мужа мудрого... зо всех людей собранных поспольным голосомъ и одним призволением выбрали. Валх., 66). Іншых, акрамя адзначанага, устойлівых словазлучэнняў з прыметнікам *поспольный* у якасці залежнага кампанента не выяўлена.

Бясспрэчнымі фразеалагізмамі з'яўляюцца словазлучэнні *посполитая вшечница* — публічная жанчына, блудніца, прастытутка (Блудніца; Нерядница, або посполитаа вшечница, свовольна, невстыдливаа. Бяр., 8) і *посполитое рушенье* — апалчэнне (и тежъ люди служебные езные и пешие... которые без рушенья посполитого за пенези служатъ. Ст. 1588, 27; кгда рушенье посполитое было уфалено. Там жа, 46).

У якасці залежнага кампанента фразеалагізмаў *речь посполитая* і *посполитое рушенье*, а таксама са значэннем 'просты, звычайны' і 'нацыянальны' прыметнік *посполитый* (гл.: Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1991. Вып. 17. С. 217—218), пачынаючы з XV ст., спарадычна адзначаецца ў помніках старарускай пісьменнасці.

Аднак нягледзячы на прыкметную распаўсюджанасць як у сваіх зыходных значэннях, так і ў якасці субстантыва, а таксама ў складзе фразеалагізмаў і іншых устойлівых выразаў прыметнік *посполитый* з цягам часу выйшаў з ужывання. Тое ж самае трэба сказаць і аб прыметніках *поспольный*, *посполый* як яго семантычных адпаведнікаў. Тлумачыцца гэта перш за ўсё тым, што пасля прыняцця польскім сеймам у 1697 г. пастановы аб забароне беларускай літаратурна-пісьмовай мовы ў афіцыйнай перапісцы яна была выцеснена з судова-адміністрацыйнай практыкі і іншых сфер грамадскага жыцця. Пры абгрунтаванні адначаных змен у лексіцы нельга не ўлічваць таксама таго, што пасля раздзелаў Польшчы і ўваходжання беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі і асабліва пасля Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый у значнай меры змяніўся ўклад жыцця беларускага народа, у выніку чаго разам з многімі рэаліямі і паняццямі страціліся і іх назвы.

¹ Гл.: Karłowicz J., Kryński A., Niedzwiedski W. Słownik języka polskiego. Warszawa, 1908. T. IV. S. 753—754.

² Для спрашчэння набору кірылаўскія літары, якія выйшлі з ужывання, літатуры, дыграфы і паэрак заменены іх эквівалентамі. Вынасныя літары ўносяцца ў радок. Пры пашпартызацыі матэрыялаў пасля скарачонай назвы першакрыніцы (расшыфроўку іх гл. у кн.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982. Вып. I. С. 45—49) указваецца том, старонка і год напісання.

³ Гл.: Reczek S. Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 354; Karłowicz J., Kryński A., Niedzwiedski W. Słownik języka polskiego. T. IV. S. 753—754.

⁴ Без істотных змен адзначаная сінтаксічная канструкцыя занатавана ў Кнізе канцылярый спраў судовых 1615—1618 гг. (Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 295. С. 2726), што дае падставу разглядаць яе як слоўны штамп, характэрны для помнікаў пісьменнасці, якія так ці інакш звязаны з прававымі нормаў, прававым заканадаўствам і практычным прымяненнем іх.